
УДК 81'282::81'26

Міхаель Мозер

Віденський університет,

Католицький університет ім. Петра Пазманя в Будапешті

«СУРЖИК» ЧИ «СУРЖИКИ»?

Останніми роками так званий «суржик» — мішане українсько-російське мовлення — став надзвичайно «модним» предметом україністики. Записи автентичних «суржикових» текстів показують, що варіація в мішаному українсько-російському мовленні настільки велика, що трактувати «суржик» як окремий мовний код годі. У різних «суржиках» можуть виступати майже всі мовні елементи, що властиві різним різновидам української й російської мов, та й можуть виступати майже всі комбінації цих елементів. Будь-який ступінь змішування й перемикання кодів може називатися «суржи́ком». Оскільки «суржикові» різновиди не є окремим мовним кодом, усілякі мовні статистики, які пропонують окрему категорію «суржик», викликають великий скепсис.

Ключові слова: суржик, мовний код.

1. «Суржик» як предмет мовознавчої україністики

Останніми роками так званий «суржик» — мішане українсько-російське мовлення — став надзвичайно «модним» предметом мовознавчої україністики. Після становлення незалежної української держави «суржик» спочатку цікавив мовознавців переважно з огляду на збереження норм української літературної мови. Ключовою публікацією цього підходу до явища «суржик» є вельми популярна книжка «Антисуржик» за редакцією Олександри Сербенської, що вперше вийшла 1994 р., зазнала другого видання 2011 р. і давно вже доступна в Інтернеті [1]. Вивчення «суржику» на такому рівні насамперед означало й досі означає віднайдення найпоширеніших небажаних російськомовних вкраплень у мовлення носіїв української мови на користь підвищення культури української мови. Традиції цього нормативного, пуристичного підходу до

© М. МОЗЕР, 2016

«суржику» сягають у попередні десятиріччя: класичним представником цього напрямку є досі дуже популярна книжка Бориса Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо» (1970 р.) [2]. Саме питання про заміну росіянізмів питома українськими елементами цікавило українських нормативістів уже з XIX ст.

Водночас наприкінці дев'яностих років XX ст. започатковано вивчення «суржику» з виразно ненормативної перспективи. Однією з найважливіших публікацій з цієї галузі є стаття Майкла Флаера під назвою «Surzhyk — the rules of engagement» (українськомовна версія статті вийшла під назвою «Суржик — правила утворення безладу»), у якій американський славіст намагався описати певні закономірності «суржику» на всіх мовних рівнях [25]. Сам Флаер уже тоді вказав на безперечний недолік своєї статті: з приводу браку «автентичних» «суржикомовних» матеріалів підставою його тез могли слугувати лише виображення «суржику» в збірці «Антисуржик» та різні способи стилізації «суржику» в художній літературі [25: 116].

Упродовж наступних років написано чимало наукових праць про «суржик». Назвімо лише найважливіші з них.

2003 р. дослідницька група Санкт-Петербурзького університету під керівництвом Ніколая Вахтіна оприлюднила результати проекту «Нові мови нових держав: явища на стику близькоспоріднених мов на пострадянському просторі» («Новые языки новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве»); у матеріалах, що доступні в Інтернеті, подано спробу (доволі поверхового) опису «суржику» (і білорусько-російської «трасянки») на підставі декількох записів усного мовлення з Київської й Харківської областей [5].

У 2005 р. американська дослідниця Лада Біланюк опублікувала монографію, в якій розглянула «суржик» з антропологічної перспективи; особливий інтерес викликала спроба типологізації різних «суржиків», яку Біланюк запропонувала на підставі позамовних чинників, що передусім спиралися на історичні підстави контактування української та російської мов [22].

В англomовній монографії «On the Nature of Surzhyk: a Double Perspective» («Про природу суржику: подвійна перспектива») італійський славіст Сальваторе дель Гаудіо намагався описати «прототиповий» «суржик» на підставі автентичного «суржикового» мовлення, яке він сам записав під час польових досліджень у різних областях України [24]. Попри чимало недоліків цієї книжки [28] однією з безсумнівних заслуг автора є те, що до неї додано CD з аудіозаписами з польових досліджень (якими ми в цій праці послуговуємося).

У монографії 2011 р. провідний український соціолінгвіст Лариса Масенко поставила «суржик» у контекст історії української мови й її контактів з російською, наголосила на постколоніальному вимірі «суржику» [11: 27], розглянула його на фоні «креольських мов» і «піджінів» [11: 7 — 8, 64 — 75] та підкреслила «безсистемне, хаотичне поєднання

елементів двох мов» у «суржику», який вона охарактеризувала як «субкод, позбавлений навіть на рівні ідіолекту стабільного узусу» [11: 31].

Того самого 2011 р. вийшла польськокомовна монографія Артура Брацкого «Surżyk — historia i terażniejszość» («Суржик — історія й минуле»), у якій автор запропонував, зокрема, ретельний аналіз прикладів «суржикового» мовлення та різних писемних виявів «суржику», які він зібрав під час власних польових досліджень [23]. У пізнішій статті польський дослідник підсумував, що «суржик», згідно з його спостереженнями, «не будує тривалої структури та є радше наслідком деконструкційного, руйнівного перевантаження власної мови іншомовними втручаннями, ніж конструкціями, вмотивованими потребою відтворення власного простору», при цьому «чужі нашарування здаються мовцеві більш влучними, але водночас вони піддаються фонетично-морфологічній бліцобробці, з якої виходить усім зрозуміле поза- й антисистемне суржикове слово» [4: 39]. Саме на цьому підґрунті Брацкі вважає неперспективними всілякі можливі спроби кодифікації «суржику».

«Суржик» досліджували в чималих наукових статтях та розділах монографій інші українські й неукраїнські мовознавці, які наголошували на різних вимірах цього явища, починаючи від ставлення до «суржику» [20]) й його класифікації та опису [14; 17; 13; 16] аж до його функціонування в білінгвальній родині [8] або на ринках Сумщини [3].

У міжнародній славистиці значно посприяли поглибленому дослідженню «суржику» й зокрема його білоруського відповідника, т. зв. «трасянки», декілька проектів, якими керував німецький славист Герд Гентшель, та пов'язані з ними наукові конференції. Головна теза самого Гентшеля, який переважно працював над «трасянкою», зводиться до того, що мішаному мовленню притаманні статистично релевантні закономірності й що мішане мовлення в Білорусі, *mutatis mutandis*, мабуть, і в Україні, виявляє певну тенденцію розвиватися в мовний різновид [27: 99; 14: 55].

У цій статті ми хочемо звірити, що саме єднає ті мовні різновиди, які дослідники вважають «суржиком». Ми питатимемо, чи існує один «суржик» як окрема мова з власною граматиною й власною лексикою, що існує поруч з українською й російською мовами, та з'ясуватимемо, що нам дають ті новіші мовні опитування, які включають «суржик» як окрему категорію і так чи так впливатимуть на мовну політику України.

2. Складнощі щодо окреслення «суржику»

Як відомо, слово «суржик» має суто ненаукове походження. Початково воно означало «невисокої якості суміш пшениці й жита, а також жита і ячменю, ячменю й вівса тощо; борошно з такої суміші» [15: 689]. Перше головне переносне значення слова, а саме «людина мішаного походження», засвідчено в словнику Бориса Грінченка 1907–1909 рр. Значення, яке стосується мови, очевидно виникло лише пізніше (мабуть,

за міжвоєнної доби [28: 247; 14: 54]). В енциклопедичній статті це значення окреслено як «ненормативне індивідуальне мовлення певної особи та соціолект певних верств населення, що будуються на основі змішування, *інтерференції* елементів двох і більше мов» [15: 689], при цьому «насамперед [...] у вужчому значенні саме мішане українсько-російське мовлення, в будь-якому вигляді» [Там само; про етимологію див. також 23: 49–57]. І хоча, на перший погляд, з цією дефініцією можна більш-менш погодитися, вона водночас викликає кілька зауважень.

2.1. Насправді і мовознавці, і немовознавці вживають слово «суржик», щоб характеризувати мішане українсько-російське мовлення «в будь-якому вигляді». Водночас зрозуміло, що не будь-яке українськомовне мовлення з російськими елементами, і не будь-яке російське мовлення з українськими елементами з однаковою слухністю класифікують як «суржик». Інакше кажучи, де саме на спектрі між «чистими» українською й російською мовами починається сфера «суржiku», залишається спірним питанням [21].

Скажімо, більшість дослідників погоджується, що коли людина просто говорить українською мовою з російським акцентом чи, навпаки, говорить російською з українським акцентом, цю мову навряд чи можна затаврувати як «суржик». ¹ Але коли іншомовний вплив охоплює цілу фонологічну систему, коли російське акання трапляється скрізь і коли мовець навіть послідовно вимовляє, скажімо, [г] замість [ґ], уже могли б виникати сумніви? ² Звичайно, коли йдеться про сфери поза фонетикою і фонологією, про «суржик» уже говорять з більшим переконанням. Але і тоді залишається багато спірних питань: коли на лексичному рівні трапляються лише певні поодинокі втручання — коли носій назагал «чистої» української мови каже лише, скажімо, *ладно й по-моєму*, чи це тоді вже «суржик», як можна було б подумати, ґрунтуючись на публікаціях на зразок «Антисуржiku»? А коли той самий мовець на додаток уживає доволі поширені, наприклад в українськомовній пресі, синтаксичні конструкції на зразок *два журнала* чи *по якому праву*? Скільки треба додати, щоб безперечно кваліфікувати якесь мовлення як «суржик»? Чи треба вживання російських слів з прикметами російської фонетики й фонології, наприклад, словоформи *бальніца*, з аканням і твердим *ц*, замість *лікарня*? Чи вже вистачить, коли цей мовець каже *больниця* в послідовно зукраїнізованому вигляді, чи то *больніца* чи *больница* в частково зукраїнізованому вигляді? Чи треба, щоб мовець вживав і російські службові слова, скажімо, сполучник *но*? Чи він має додати і морфологічні явища, скажімо, творення найвищого ступеня

¹ Про фонетичні прикмети «суржiku» [14: 72–73].

² Таке мовлення часом трапляється серед російськомовних, які вживають вивчену українську мову переважно в офіційних комунікативних ситуаціях [запис «суржiku» колишнього прем'єр-міністра України Миколи Азарова в праці Лесі Ставицької й Володимира Труба: 14: 71–72].

прикметників за зразком *самий кращий*? Чи треба, щоб він також часом взагалі переходив з української на російську мову й навпаки?

Єдине, з чим і науковці, і ненауковці більш-менш погоджуються, це те, що йдеться про «суржик», коли мовлення певного мовця виявляє всі названі прикмети та при цьому доволі послідовно. Але поки будь-яке змішування можуть називати «суржи́ком» (і так є скрізь, і в мовознавчих роботах!), саме окреслення «суржи́ку» надалі викликатиме серйозні сумніви, адже і науковці, і ненауковці з цілковитою слушністю водночас таки не сприймають як «суржик» будь-який випадок українського мовлення, в якому трапляються поодинокі росіянізми (і навпаки).

2.2. Щодо складників змішування в «суржи́ку» науковці погоджуються, що згідно з законами простої логіки підставою змішування можуть бути і українська, і російська мови. Дослідники меншою мірою усвідомлюють, що справжніми базовими ідіомами при будь-якому актуальному змішуванні могли й можуть надалі бути не просто українська й російська мови в «чисто літературному» вигляді, але й різні ненормативні різновиди обох мов, при цьому й такі, які своєю чергою більшою або меншою мірою змішані. Інакше кажучи, базовими ідіомами найрізноманітніших «суржиків» можуть бути не менш різноманітні «суржики», серед яких, до речі, кожен має свою індивідуальну й сімейну історію, яка сягає в давнину аж до тих часів, коли предки конкретних мовців уперше почали в контактній ситуації змішувати елементи українських і російських ідіом. В умовах тривалого контактування української й російської мов на теренах України принаймні з другої половини XVII ст. не лише сфера уживання «чистої» російської мови (зокрема в розумінні російської літературної мови, якою володіли лише вузькі прошарки суспільства) традиційно була доволі вузька (і не лише в Україні), а внаслідок відомих історико-соціолінгвістичних обставин (роль російської мови в Російській імперії і в Радянському Союзі, запобігання розвитку української мови внаслідок мовних заборон (Валуєвська директива [Валуєвський циркуляр] 1863 р., Емський указ 1876 р.) та інших чинників роль російської мови навіть у Галичині (внаслідок москвофільства XIX і XX ст.), дуже широке вживання російської мови навіть після 1991 р.) сфера побутування «чистої» української мови була ще вужчою.

2.3. Згідно з енциклопедичною дефініцією під «суржи́ком» розуміють і «ненормативне індивідуальне мовлення певної особи», і «соціолект певних верств населення». Але якщо це правда, варто спитати, як «суржики» такого різного характеру можуть вважати однією спільною ідіомою під назвою «суржик». Чи ідіолектний характер «суржи́ку» (який ми не ставимо під сумнів) не сугерує заздалегідь, що «суржи́ку» як такого нема, натомість існує лише багато різних мішаних ідіом, різних «суржиків»? Що ж до «певних верств населення» [15: 689], що їх вважають носіями «суржи́ку» на соціолектальному рівні, дослідники часто забували про те, про що було згадано: принаймні з XIX ст. у підросійській

Україні поза сферою розмов про сільський побут, які велися на підставі автентичних діалектів, мішане українсько-російське мовлення напевно не було винятком, але швидше правилом, тож навряд було притаманне лише «певним верствам населення».³ Те, що починаючи з постання нової української літературної мови, справді було й досі є характерним для названих «певних верств населення», це те, що дуже багатьом носіям української мови — і далеко не лише вузьким прошаркам суспільства — внаслідок відомих історико-соціолінгвістичних причин бракувало й частково й досі бракує досконалої обізнаності в українській літературній мові, зокрема вміння вільно користуватися нею тоді, коли цього вимагає комунікативна ситуація. Здається, що в багатьох місцях України саме «досконале» володіння українською літературною мовою характерне для «певних верств населення», а саме для освітніх еліт, які найчастіше пов'язані з гуманітарними науками. Якщо ми додаємо спостереження, що навіть найкращі знавці української літературної мови можуть принагідно говорити своїм особистим «суржиком», коли їм це до вподоби, коли вони «розслаблюються» серед своїх [8; 6],⁴ то з уявлення про «певні верстви населення» як носіїв «суржику» залишається доволі мало.

Як наслідок, до речі, здається очевидним, що боротися проти «суржику» як такого й впрост засуджувати його як вияв «некультурного мовлення» не має сенсу (щодо такого підходу до «суржику» див. [20]). Натомість реальне завдання української нормативістики зводиться до того, що слід надалі зміцнювати позиції української літературної мови в сфері освіти, в ЗМІ і в усіх сферах офіційного спілкування; що слід заохочувати українців засвоювати українську літературну мову й реально вживати її, адже згідно з правилами української мовної спільноти «суржикові» нема місця в певних комунікативних ситуаціях, так само, як і іншим нелітературним ідіомам. Схожі правила гри щодо сфери вживання літературної мови характерні і для інших мовних спільнот, які створили свої літературні (стандартні мови) з певною метою — однією з головних, зокрема, було створення однієї спільної мови для всіх членів мовної спільноти. Саме такою мовою є українська літературна (стандартна) мова; саме такою мовою не є «суржик».

³ Див. уривок зі спогадів Євгена Чикаленка, що його цитує Юрій Шевельов: «Один полтавський поміщик, Бобир-Бохановський, людина з вищою освітою, цілком прихильна до нашої літератури, з обуренням читав мені деякі фрази з “Громадської думи” і казав: — Ну хіба це по-нашому? Це по-хорватськи або по-словацьки, тільки не по-нашому: ну, прочитайте самі хоч одну передову статтю: “Суспільний рух з протягом часу набрав такої сили і прибрав таку форму, що уряд наш” і т. д. Ну, хто розбере цю фразу? Що таке *суспільний*, що таке *рух*? — Після моїх пояснень він і каже: — От і треба було так і сказати: “С теченієм времені наше движеніє приняло такіі розміри і форму, що правительство наше” і т. д.» [19: 68].

⁴ З таких причин «суржик» має і своє місце в певних творах художньої літератури [21; 23: 220—240]. Про сфери функціонування суржику загалом [23: 129—240].

3. «Суржик» чи «суржики»?

Наше головне питання, чи взагалі існує «суржик» як такий, чи то ми насправді маємо справи з безліччю різних «суржиків», 2008 р. сформулював німецький славіст Герд Гентшель так:

A central problem with which one is confronted when considering Belarusian *trasjanka* or Ukrainian *suržyk* is whether they can simply be regarded as instances of spontaneous mixing of Belarusian or Ukrainian elements (linguistic signs and structures or constructions) respectively with those of Russian, or whether they constitute at least the initial stages of new, albeit mixed and highly varied, «unique» third languages or varieties (new «langues»), evolving from contact between Belarusian or Ukrainian on the one hand and Russian on the other [27: 99].

Сам Герд Гентшель схильний вважати «трасянку» й «суржик» саме такими «принаймні початковими етапами нових, хоч і мішаних, і вельми різнорідних третіх мов або різновидів («нових мов»), спираючись на статистичні дослідження мішаного мовлення, (передусім «трасянки»). Проте і він сам визнає, що навіть у рамках доволі вузьких вибраних галузей (як, наприклад, статистичного опису вказівних займенників у «трасянці») справді є певні статистичні тенденції, але попри все залишається доволі «високий ступінь варіативності» [27: 126]. Додаймо, що було б дивно, якби не було б жодних статистичних тенденцій. Якими вони б не були, — вони не суперечать нашій подальшій аргументації.

Класичною працею, в якій автор доводив, що «суржик» має свою власну систему, є вищезгадана стаття американського дослідника Майкла Флаера 1998/2000 р. [25]. У цій роботі Флаер твердить, що «суржик», — це три різні т. зв. «гібриди», а саме: 1) гібрид, що постав на заході України на українській підставі через домішування польських елементів з українськими прикметами, 2) гібрид, що постав у центрі на українській підставі через домішування російських елементів з українськими прикметами, та 3) гібрид, що постав на сході, на російській підставі через домішування українських елементів з російськими прикметами (центр: $S = U + R^U$, захід: $S = U + P^U$, схід: $S = R + U^R$) [25: 115–116].⁵ На думку Флаера, «кожному з цих гібридів» властиві власні правила щодо того, які елементи можуть комбінуватися, а всілякі спроби описувати ці комбінації як «довільні» або «штучні» є «недоречними» [25: 116]. Далі Флаер зосереджується на тому гібриді, який, на його думку, характерний лише для центру.

⁵ Ця схема дискусійна. На заході насправді були поширені різні українсько-польські «суржики», проте сучасна роль польської мови така слабка, що дальша «суржикізація» навряд чи відбувається в широкому масштабі; активне змішування найшвидше відбувається серед польськомовної меншини під впливом української (а часом і російської) мов. На сході (і на півдні) України базовою мовою «суржику» далеко не завжди є російська, тоді як російська може бути базовою мовою скрізь в Україні (навіть на заході, де, наприклад, у Львові є чимало російськомовних жителів).

Які правила пропонує Майкл Флаєр, і що вони насправді означають? Щодо лексичної сфери Флаєр твердить, що в «суржику» відбувається 1) запозичення лексичних одиниць («lexical transfer», напр., *завтракати* [25: 116–117], 2) розширення значень лексичних одиниць («lexical extension», напр., *столова* [25: 117]), та 3) лексичні кальки («lexical calques», напр., *накінець* [25: 118]). Сам Флаєр визнає, що є «мало обмежень» домішування в цій сфері, які було б «відразу видно» («few immediately obvious constraints» [26: 118]). Він додає спостереження, що «пропорція форм з російською основою супроти українських форм і форм, що властиві і українській, і російським мовам», має «біля 25 відсотків», проте це спостереження викликає великі сумніви через нерепрезентативність Флаєрового корпусу.

Щодо синтаксису Флаєр твердить, що в «суржику» наявні 4) синтаксичні кальки («syntactic calques», напр. *нарада по проблемам, три конкурсних екзамена, самий дорожчий*, які відбуваються «в рамках порівняно вузької сфери справжніх відмінностей між українською й російською мовами», та підлягають лише «дискурсивним обмеженням» [25: 118–119].⁶

Що ж до морфем, які можуть підлягати русифікації в «суржику», Флаєр твердить таке: у займенниках нібито ані префікси, ані суфікси (бо такої можливості нібито нема), ані корені, ані закінчення не підлягають впливам російської мови; у прикметниках лише корені можуть бути російськими; у дієсловах префікси не можуть, суфікси й закінчення можуть зрідка, а корені можуть бути російськими; в іменниках лише префікси не можуть, а суфікси, закінчення й корені можуть виступати в російському вигляді [25: 119].⁷

Мовляв, у суржику закінчення займенників, прикметників та (з небагатьма винятками) дієслів залишаються українськими, а закінчення іменників та числівників можуть змінюватися лише «мінімально» [Там само]. За словами Флаєра, «закриті класи морфем, такі, як займенники, прийменники, префікси й суфікси, зазвичай зберігають свої українські формальні прикмети найпошлідовніше» [Там само].

Щодо дієслів Флаєр зазначає, що в 1 ос. мн. наказ. сп. може виступати *-им* замість *-ім(о)*, а в інфінітиві закінчення *-ть* замість *-ти* [25: 120].⁸ Щодо іменників російський вплив, мовляв, виявляється в чотирьох відмінах: у кличній формі (в її браку; додаймо, що напевно і в «нових» російських кличних формах на зразок «Наташ!»), в род. відм. одн. певних іменників чол. р. на *-а* замість *-у*, в дав. відм. одн. іменників чол. р.

⁶ Додаймо, що сфера таки не дуже вузька, пор. також, напр., неузгоджені форми порівняльного ступеня прикметника в предикаті, вживання простого родового відмінка при формах порівняльного ступеня тощо.

⁷ Що ж до префіксів, зразу додаймо, що в лексичних запозиченнях префікси таки можуть виступати в російському вигляді (*возможно, совершенно, воздух, сопротивлялся*).

⁸ Насправді закінчення *-ть* дуже поширене в українських діалектах і навряд чи може вважатися росіянізмом (йдеться про активізацію під впливом російської мови).

на -у зам. -ові, та в наз. відм. мн. іменників чол. р. на -а [Там само]; далі в невідмінюваності прізвищ на -нко та в гаданій невідмінюваності іменників сер. р. з м'якою основою і наголошеним закінченням -о (напр., *більо* чи *бельо*) [25: 121], нарешті в морфосинтаксичному трактуванні іменника *лист* (*я написав лист* зам. *листа*) і в реінтерпретації форми *листя* (як форми множини) [Там само].

Щодо фонології й морфофонеміки Флаєр твердить, що *г* [h] та альтернації на підставі другої палаталізації велярних (*рука* — на *руці* тощо) збережені; що сполучення (пом'якшеного) *д'і*, *т'і* можливі лише в певних морфологічних контекстах (*рот'ік*, але *ходитьи* [але *кубик*]); що в «суржику» виступають форми на *е* <*е* замість форм з *і* (*дело*, *смах*) та форми на пом'якшений зубний перед *о* (*тьоща*, *сьола*, *кльон*, *ідьош*, *контрольор*), при цьому частіше в коренях, рідше в суфіксах і ще рідше в закінченнях [25: 121–122]; що часто замінюються форми з альтернаціями голосних згідно з російським зразком: *ремень*, *ремня* зам. *ремінь*, *ременя*; *рот*, *рта* зам. *рот*, *рота*, *головка* зам. *голівка* [25: 122]; і нарешті, що в «суржику» замінюють *дз*, *дж* > *з*, *ж* та й гемінацію: *зеркало*, *горжуся*, *ноч'ю* [Там само].

Мовляв, у «суржику» — так само, як і в українській мові — перед голосними зазвичай не виступають фонологічно м'які губні, палатальні й велярні, які взагалі не виступають в інших позиціях; можливі лише форми на зразок *ковйор*, *свійокла*, не форми на кшталт *ковьор*, *свьокла* [25: 123]; форми з зубними на зразок *ступеньок*, *тьоща*, *посьолка* таки виступають часто [Там само]. Реалізація сполучення пом'якшеного голосного перед передніми голосними за російським зразком, за словами Флаєра, найімовірніше стосовно зубних приголосних, менш імовірно щодо губних, велярних і палатальних. Згідно з такою ієрархією, скажімо, форми на зразок *Петенька* ймовірніші, ніж форми на зразок *Петенька* [...] [25: 125].

Так, стаття Майкла Флаєра безсумнівно запропонувала чимало цікавих спостережень і тез. Проте певні тези видаються доволі сміливими (звідки можна знати на підставі Флаєрових джерел, що в «суржику», мовляв, принципово не можлива вимова на зразок *ковьор*, *свьокла* тощо?).

2008 р. Майкл Флаєр відстоював тезу, що є лише один «суржик» (не різні «суржики») з вказівкою на те, що і його дальші дослідження «суржику» підтвердили слушність його правил [26]. Проте це дивує, оскільки в статті 1998/2000 р. таки йшлося про принаймні три різні «гібриди», при цьому два з них є українсько-російські «суржики» (один на українській і другий на російській підставі) [25: 44], серед яких Флаєр дослідив лише перший варіант. На додаток — і це ще важливіше — насправді ці «правила» — не кажучи вже про те, що не з усіма з них можна цілком погодитися (див. нижче) — не дуже значно обмежують вельми широкий простір варіації у майже цілому мовному спектрі між українською й російською мовами. Вони не дають змоги передбачати, який вигляд

буде мати реалізація «суржикового» мовлення й які саме елементи виступатимуть у ньому і в яких комбінаціях. До того ж, ці «правила» залишають поза увагою той факт, що доволі часто мовці «суржику» нібито перемикають коди, при цьому вони не обов'язково переходять з української на російську або навпаки, але з одного мішаного різновиду на інший, з якоюсь іншою домішкою форм або і з іншою базовою мовою.

4. Матеріали з записів «суржикового» мовлення

4.1. Стосовно записів «суржикового» мовлення вже Лариса Масенко на підставі матеріалів, що не були зроблені з мовознавчою метою, вказала на той факт, що навіть у «суржиковому» мовленні лише одного інформанта дуже часто паралельно виступають генетично різні мовні форми. Наприклад, у мовленні одного інформанта, який у пізніх 90-х роках ХХ ст. розповідав про голодомор, паралельно виступають такі форми: *артіль* поруч з *артель*, *совсім* поруч із *совсем*, *діло*, *хліб*, *рідко* поруч з *дело*, *хлеб*, *редко*, *після* поруч із *после*, *тіки* поруч з *только*, *більшинство* поруч з *большинство*, *пятнадцять* поруч з *піннадцять*, *жизнь* поряд з (російською розмовною формою) *жисть* [9: 17]. Щодо прикметникових закінчень (у цьому випадку в числівнику) — *друге* виступає поруч з *другое*.⁹ Стосовно реалізації граматичного суфікса зі значенням минулого часу — паралельно виступають *сделав* і *сделал* [Там само]. Саме це спостереження здається нам вкрай важливим; воно стосується всіх автентичних «суржикових» текстів, що з ними ми матимемо справу: варіативність форм у них надзвичайно висока, при цьому вона стосується фактично всіх мовних рівнів.

Деінде Масенко наводить надзвичайно цікаву частушку з Донецька з 1920 р., в якій у суто українськомовний текст навіть втручаються російські закінчення дієслів (*огрїбаєт*, *пїют*), які побутують у близькому сусідстві до українських (*н'є*, *б'є*). Додаймо, що всілякі спроби пояснити російські дієслівні форми як вияви «перемикання кодів» на російську навряд чи переконливі, адже уявити собі мотивацію такого перемикання лише в рамках цих двох дієслів годі (словоформу *водку* ми інтерпретуємо як лексичний росіянізм, який нас мало обходить):

В землі гроші огрїбаєт,
У неділю водку пїют,
Он ¹⁰ в неділю водку п'є,
В понеділок жінку б'є [9: 9].

Звичайно, ця частушка є артефакт; але це не означає, що вона не відображує певною мірою автентичне мовлення дончан 1920-х років.

Тож звернімося до матеріалів із записів автентичного «суржикового» мовлення наших днів.

⁹ Остання форма не очікується на підставі Флаєрових тез.

¹⁰ Тут, мабуть, ідеться про частку *он*, не про особовий займенник 3 ос. ч. р. у російському вигляді.

4.2. Один з аудіозаписів на CD, що додано до книжки Сальваторе дель Гаудіо (запис DWA0027_Kyiv_BasicSurzyk_F), презентує мовлення 62-річної жінки з містечка Тараша (південна Київщина), яка відвідувала українськомовну школу й декілька років працювала в Києві як консьержка. Щодо лексики — ми в її мовленні чуємо словоформи *работа* (іменник), *работала* поруч з *робить*,¹¹ *робила* (у значенні ‘працювати’), (*ветеран*) *праці* та *працюємо*. Ця жінка каже *все по фкусу*¹² поруч зі *смачні*, *смачнющі*;¹³ вона вживає словоформи *дом*, *домик*, *два дома* поруч з *з будинку* та форму (*вийшли*) *замуж* поруч з *заміж*. Інформант двічі вживає російські й українські лексеми поспіль, вона каже «девички мої, дівчата» й «полатенця, ну рушники». Щодо закритих класів лексики — у її мовленні співіснують форми *сюда* й *сюди*. На фонетично-фонологічному рівні вражає, що в її мовленні співіснують форми *оддельно* й *аддельно*, *понімаєте* поруч з *панімаєте*, *маладьож* і *молодьож*, *падрушки* поруч з *подружки*, *де-то далеко* поруч з *де-то даліко*, *приехали* поруч з *поїхать*, *хліб* поруч з *хлеб* (хоч ця форма виступає лише як репліка на російську форму, а жінка в розмові наполягає, що вона каже *хліб*), *чоловіки* поруч з *по чотири чалавека*, *до п'ятьсот больше чалавек*, *свійокр* поряд зі *свекор* (при цьому жінка нібито поправляє себе, перекладає *свійокр* українською). Цікаво, що акання часом в одному випадку охоплює і суто українське слово: вона виразно вимовляє *паштовхуєм*.¹⁴ Лише в російському вигляді виступають словоформи *кончилась* (двічі), *я у двухкомнатній квартирі* (з українськими закінченнями), *радостно*, *прелесна*, *большой* (у значенні *великий*, виступає повторно, виступає і без акання, див. нижче), *місіць*, *крепкий*.

На окрему увагу заслуговує те, що в мовленні цієї жінки трапляються деякі діалектні вкраплення на фонологічному рівні, що навіть охоплюють російські форми, див. не лише *гавару́* поряд з *говору́*, але і *смотрю́*, *радом* (зам.: *рядом*) [зі мною]. Інші українські форми, які сьогодні вважають діалектними, є: *внуків* (замість *онуків*), *співа* (зам. *співає*).¹⁵

На рівні закінчень у неї виступає словоформа *всьо* поруч з *все*.

На синтаксичному рівні вражає те, що поряд з конструкціями на зразок *два дома* й *два рубля* вона вживає і суто українську конструкцію: *чотири роки*.

Жінка вживає чимало росіянізмів, напр. *щас*, *подажди* (поруч з *падажди!*),¹⁶ *сахар* (щодо цих трьох форм вона сама згадує, що вони харак-

¹¹ Цю форму інформант вживає у відповіді на російськомовне питання, що містить словоформу *работали*.

¹² Моя транскрипція дуже приблизна й не претендує на фонетичну точність.

¹³ На питання, чи вона вживає слово *фкусний* (*вкусный*), чи як вона каже, вона відповідає, що замість *фкусно* каже *добре*. На питання, як вона каже замість *самый вкусный*, вона відповідає: *дуже добре* і *смачнюще*.

¹⁴ Згідно з Сальваторе Дель Гаудіо, акання не типове для «суржиків» Київщини, хоч спостерігається в словах російського походження [24: 66–67].

¹⁵ Сама жінка згадує про те, що каже *нащо*, хоч донька поправляє її на *навіщо* (до речі, і форма *нащо* є літературною).

¹⁶ Жінка розповідає про те, що вона вживає це слово, коли питають, які слова для неї характерні.

терні для її мовлення, а щодо слова *сахар* розповідає, що донька їй казала, що треба казати *цукор*), (*мене забрали од*) *забот, дедушка, подарки, стакан, сутки, первый этаж, рішотка, (сто) процентів, прилічні, женици-на, акруженье, саздає, собираю, обажаю, нравиться, считається, крепкий, обідно, обіжаюсь, попадала, строїть, построїла, асталась, (гарно) одита, расскажу, рассказали, держимося, палучається, обізательно, примерна* (прислівник), [*вони*] *пйеша [...]* *пйешка [...]* *пешком; лучше* (не *краще*, бо, як вона пояснює, «краще, це красивіше в нас палучається»), *зімой, нада* (*нада допомігти*, тобто в сполученні з виразною українськомовною формою), *тоже, даже, да* (у значенні ‘так’, але жінка каже *ні*, не *не* або *нет*). Російський вплив охоплює і ті класи слів, при цьому й у тих, що найменш відкриті до запозичень (див., зокрема, *да, даже, тоже*).

Порівняльний ступінь прикметника інформант створює так, як це часто трапляється в «суржику»: *більш лівіші* (у значенні: *лівіші*) [*як тут*].

У її мовленні двічі виступає неозначений займенник у змішаній формі *де-то*.¹⁷

Слова, що чужі суто сільській культурі, в мовленні цієї жінки часто набувають фонологічно-фонетичні прикмети російської мови; наприклад, вона розповідає про *канцрти, фістіваль* і *карусель* (яку вона теж називає *фургалкою*).

Щодо синтаксису — і ця жінка вживає поширену конструкцію з прийменником *по* з давальним відмінком: *по ліфту*.

«Суржикове» мовлення ніяк не обмежене інтерференціями й запозиченнями. І ця жінка подеколи перемикає коди. Іноді вона переходить на російську зі зрозумілих причин: наприклад, на початку інтерв'ю до неї звертаються російською, і вона, ще не будучи впевнена, чи справді розуміє італійський співрозмовник українську мову, каже: «Белая Церков [так], ана большая». Часом вибір форм, здається, викликаний російськомовним питанням: коли її російською питають, чи якась місцевість розташована «на югі» (рос. «на юге»), вона відповідає, що *на юге* (з твердим *г* [h]).¹⁸ Коли жінка згадує про певну ситуацію в автобусі, вона, здається, просто цитує людей, які наче кажуть іншим: «не крічі!» Коли вона розповідає про міську київську молодь, що, мовляв, п'є й курить, вона каже в обуренні: «Така маладьож, я пріду дамой, я не магу [...]» (слово *маладьож/молотьож* виникає також деінде, в суто українськомовному контексті). Де саме ця жінка переходить на російську мову, далеко не завжди можна сказати з певністю, адже в неї і переважно українськомовні, і переважно російськомовні фрагменти зазвичай залишаються мішаними (див. у цьому фрагменті форму займенника *така*). Коли жінка пояснює певну ситуацію щодо ліфту, вона каже: «це як рі-

¹⁷ Отже і постфікси в займенниках можуть бути російськими, що не передбачено за схемою Флаєра.

¹⁸ Форми без альтернативи суперечать тезам Майкла Флаєра; насправді вони трапляються в «суржику» доволі часто.

шотка замкнута в нас на [так] ... фхадная рiшотка ми включаємо само сабі [так]... само па сiбiе отключається й зачинається ... афтоматiчески»: сильне втручання російських форм нiбито дорiвнює частковому перемиканню кодiв (саме на цей фрагмент), але мовлення таки залишається мiшаним (див. *в нас, зачинається*).

Часом жiнка пiдсумовує цiлком мiшаний фрагмент російськими словами: «такiє в нас дiла» (якi вона напевно вживає часто як сталий вираз). Деiнде цiлком не зрозумiло, чому вона в суто українськомовному контекстi описує *став* як *большой*, з російським закінченням.¹⁹

Так чи так, пiдставою мiшаного мовлення цiєї жiнки є українська мова. До речi, iнформант сама про себе каже, що вона говорить «по-українськи». Незважаючи на всi названi елементи «суржикy», з такою самооцiнкою на загал слiд погодитися.

4.3. Те саме нiяк не можна сказати про мовлення в iншому аудiозаписi на CD до книжки Сальваторе дель Гаудiо, що також зроблений в Києвi. На ньому 60-65-рiчний iнформант, що походить з Захiдної України (або з Ивано-Франкiвщини, або з Тернопiльщини) [!],²⁰ але тодi, коли було зроблено запис (2006–2007 р.), уже понад 30 рокiв жив у Києвi, перед телевизором веде монолог про свiй досвiд у бiзнесi та про стан науки в Україні (DW_A0129_Kyiv_DialectalSurzyk_M).²¹ Мовлення цього мовця безсумнiвно також репрезентує «суржик», проте цей «суржик» суттєво вiдрiзняється вiд вище обговореного «суржикy» тим, що вiн значно ближчий до російської мови. Попри все i в цьому випадку все — зокрема вимова мовця — вказує на те, що українська мова йому рiдна. Дуже характернi фрагменти цього запису такi: «кароче, ми чiтко дойшли до конкретного питання, в суме, денег сколько»; «хоча ми с Тобой в хороших атнашенiях, но я са...[так], атнашенiя до етава дела не iмеють, та тут ... уже самое, каторих ... i ми випiвали, зустрічалися [...]». Певнi російськомовнi елементи виступають у мовленнi цього мовця як готовi вставнi слова, звороти й фразеологiзми: *харашо* (поряд з *хорошо*), *кароче*, *iначе*, *панiмаєш*, *раз на всiгда*, *один Бог* (так, українською: *один Бог*, не *адiн Бог*) *только знает*, *никуда не денешся*, *вот тебе результат*. На російській основi вiн каже, наприклад, *Я опытна [так] чiлавек* (зам. *людина*), *я вiду разговоры*, *я работав с людьми*, [...] *плохо* (так, з виразною вимовою [o] i в ненаголошенiй позицiї). Вiн завважає, що *ета дела не подходит*, нагадує, що *ти просто не сталкивался*, що *у вас то же, то же самое*, i що *у вас то же, ничем не атличается*. Часом російськомовнi уривки являють собою наче цитати з російськомовних розмов, але й вони можуть приймати українськi елементи (мовляв, його спiврозмовник сказав: *Ой, то малувато*).

¹⁹ Така форма не має виступати в «суржикy» згiдно зi схемою Майкла Флаєра.

²⁰ Дякую Сальваторе дель Гаудiо за цю iнформацiю, яку вiн менi передав в електронному листi.

²¹ Пiд час цiлого запису нiхто не звертався до нього російською, навпаки iнтерв'юер, коли дуже коротко бере слово, говорить винятково українською.

Скрізь і «російськомовні» уривки цього мовця насправді мішані: *сійчас науковців, я скажу, я [...] тїбе гаварю то, шо єсть, то, шо я знаю; сіводня на Україні [...] как, науки нету, нету; сіводня [...] ну, виходять спеціалісти, каторіє дійствітельно за дєньги, за долари фсьо ета делают, за євро, за гривні, купляють і фсьо; в Нью Йорке, в Лондоне, в Пекіне, да, в Пекіне, в Токіо, і при Союзі було в Маскве; єслі Тїбе прїшлося іскать жилльо [...]; Мне потобму[...] до лампочки; када я учифся; [...] сійчас дєньгі аддати; нічого не делают; он прїїхав з Маскви; ані уже зделали роботу, все!; я тїбя, тїбе називав ціну, но ти сопротивлявся; молодьож не ідьот в науку, бо мало плотять [так, з о в корені]; то, шо наука була на височайшому уравні, нікуда не денешся; я прїступаю до роботи.*

Це саме стосується і переважно «українськомовних вривків»: *де б не хадів; він прїїхав з Москви; треба було стїльки рецензій получити; там у нього була любима дєвочка в Англії; чи поїдеш ти ше куда-то; як він сказав, так і буде [закінчення залишається українським, але основа пом'якшується за російським зразком]; стїки-то статтів написати.*

Дуже часто важко сказати, яка мова переважає в окремих фрагментах: інформант згадує, що *під рукаводством була громадна кількість людей*. Він згадує, *скільки нада було трудов написать* (раніше, щоб пройти наукову кар'єру).

І в мовленні цього інформанта можна спостерігати паралельність багатьох форм в українському і в російському виглядах. Інформант каже, що *нада дєтьсот долларов*, згадує, що *то буде дєвїтьсот стоїть* і що *коштуєт* [так, з російським закінченням]²² *восемсот долларов*. Він питає, *скільки ета буде стояти*, а деінде, *скільки буде коштувати*, а ще деінде, *дєнег сколько*. Інформант каже: *сьогодні [на Україні как науки, науки нету, нету]*; деінде він уживає словоформу *сіводня*, хоч і там далеко не говорить «чистою» російською мовою. У мовленні інформанта співіснують предикативи *треба* і *нада*. Слово *зробили* виступає поруч зі *зделали*, а щодо закінчень помітне співіснування форм *делают* і *делаютъ*. Словоформи *пато́м, потом* трапляються поруч з *потому, потому* (*потім* чи *згодом* не трапляються), словоформа *все* поруч з *фсьо*, словоформа *один* поруч з *адін*. Співіснують вимова [h] і [g] в одному вривку в тому самому спільному контексті: *він же ж був у Норвегії [...] в Германії*. Паралельно виступають дієслівні форми [*ти не*] *мав* поруч з *імеют*. Паралельно виступають займенники *каторий*²³ і *який*. Попередня інформантка вживала прислівник *дамой*; цей інформант — попри те, що його мовлення назагал набагато ближче до російської — каже, що *ходить до себе додому*.

Цей мовець каже *не*, не *ні*, принаймні в цьому записі. Він і в переважно українськомовному контексті каже *два замка*, не *два замки*.

І в цього інформанта чимало слів з тих комунікативних сфер, у яких раніше в Україні панувало вживання російської мови, приймає росій-

²² Така форма не передбачена за схемою Майкла Флаєра.

²³ Російські основи займенників у «суржикі» не очікуються за схемою Флаєра.

ські прикмети або є запозиченнями з російської мови: [вона кончила] університет; [я] диплом [за сало купив] (цитата); бібліотека; [так мені казав] адін начальник праїзводственного аддела; замістїтелеї на учебной частї. З другого боку, в його мовленні таки виступає українськомовна окрема комісія [...] та пакет (а не *пакет*, у бізнесовій сфері); до речі, мовець також каже *конкретно*, з виразно українською вимовою.

В одному випадку цей інформант вживає російську форму префікса, але українське закінчення: *сметуть*.²⁴ Деінде він каже, що [там хлопці] *спрарахували* (мабуть, це результат змішання форм рос. *сосчитать* і укр. *прорахувати*).

Уже ці огляди двох записів «суржикового» мовлення показують, що різні «суржики» можуть являти собою дуже різні ідіоми з дуже різними мовними прикметами на всіх мовних рівнях. Єдине, що їх еднає, це те, що вони перебувають у спектрі між українською й російською мовами, мовлення жінки набагато ближче до української, мовлення чоловіка значно від неї віддаленіше.

4.4. Коли ми далі дивимося на записи Санкт-Петербурзького проекту з 2003 р., лише зміцнюється враження, що найрізноманїтніші «суржики» покривають фактично весь спектр між українською й російською мовами.

4.4.1. Один інформант з самого Києва вживає форми числівників *чєтирі* й *чєтирнадцять* поруч із *чотирнацятми*, сполучник *єсли* поруч з *якшо*, форми *скоко* поруч з *тіки*, закінчення *на кождому листочкі* [так]²⁵ поруч з *на кождому листочку* (запис ЕУ-киев-2003-ЕА1). На відміну від багатьох інших мовців, він українською каже *ні*, але так само, як більшість інших, російською каже *да*. На відміну від попередніх інформантів, цей мовець уживає українські дієслова *працювати* й *зробити* згідно з правилами української літературної мови. Але і в його мовленні трапляється чимало інших росіянізмів, наприклад, *девушка*; і він так само, як інші мовці, часом переходить на російську мову без жодної потреби, наприклад: «А якщо поливать будете по жарі, то воду не на... будете... не на стебло і не на корїнь, [/] а по центру туда между грядками, по центру» (усі приклади там само).

4.4.2. Другий мовець із Вінниці, який торгував у місті Києві, каже *девочки* поруч з *дівчаточки* й паралельно вживає *в шість часов утра*, *в півшостого утра* та *в піввосьму вечера* (ЕУ-киев-2003-ДС). Як у вище обговорених мовців, у нього співіснують форми *куда* й *куди*, *туда*, *сюди*. Дав. відм. особового займенника 1 ос. одн. звучить як *мне* і як *мені*,²⁶ при цьому форма *мне* далеко не обмежена чисто російськомовними контекстами і навпаки: [тридцять-сорок рублів сразу] *мне*; *мені* [теж ндравляться]. У цього мовця виступає українська форма *теж*, тоді

²⁴ Така форма не передбачена за схемою Майкла Флаєра.

²⁵ І тут нема альтернативі велярного приголосного, що не передбачено за схемою Флаєра.

²⁶ І такі форми не передбачені за схемою Флаєра.

як в інших часто трапляється форма *тоже*. У його мовленні вказівні займенники *це й етот* (знову ми маємо справу з російською основою займенника, що не передбачено за схемою Флаера) виступають в одному спільному — при цьому переважно українськомовному — контексті: «А це я вважаю не дуже такє... Етот сюди. Куди воно потрібно...». Мовець уживає словоформу *ндравляться*, з другого боку, замість предикатива *нада*, що широко вживають інші мовці, у нього виступає українська літературна форма *треба: н'ять рублів треба* (усі приклади там-таки).

4.4.3. Інший інформант, студент з міста Києва, паралельно каже в рамках одного запису: *Мені дуже сподобалося / мені не подобається / мне це не подобається / Це відношення мне не нравиться* (ЕУ-киев-2003-АВ). Він вживає суто українське дієслово *ставитися*, див. *я ставлюсь до цього погано* (багато українськомовних замість *ставитися* вживають кальку з рос. *відноситься*), водночас навіть у цьому суто українськомовному контексті він вставляє, без жодної потреби, виразно російські сполучники *как і лі*,²⁷ див. *А щодо народної медицини я как ставлюся лі що*; деінде він таки вживає словоформи *як і чи*. Цей мовець каже *немає*, тоді як інші мовці часто кажуть *нету*; він каже *треба*, не *нада* чи *нужно*, та *сто відсотків*, а не *процентів* чи то *процентов*. З іншого боку, у його мовленні виступає російська форма найвищого ступеня порівняння прикметника в вигляді *саме головне*, (дуже поширена), російська постпозиція *назад* (замість *тому*) у конструкції *півроку назад* і синтаксична конструкція (*говорити*) *на українській мові менше, чим на російській*, що також дуже поширена в ненормативній українській мові (див. також дуже поширений у суржику сполучник *чим* при порівнянні). Цей мовець каже *[не] помню [хто]*, він також вживає дієслово з російським суфіксом *розказивали* [так] (*випадок мені розказивали*) і навіть додає «напівросійські» (-*уй-еть*) або і зовсім російські дієслівні закінчення (*буд'-ет*) до дієслів в переважно українськомовному контексті: «щас багато країн, крімє Росії, не як... не піддержуєть [так!] це, тому що тоже вони вважають, якщо буде війна, тобто це вони заволодіють нафтою і... всім будет [так!] хОроше»²⁸ (усі приклади там само).

4.4.4. Інший студент з Києва вимовляє африкату в дієслівній формі *приїжджає*, згідно з правилами української літературної мови (ЕУ-киев-2003-АА), попри те що африкати, згідно зі спостереженнями Майкла Флаера, зрідка трапляються в «суржику». Оскільки цей мовець каже виразно по-літературному *за допомогою взаємозв'язків*, не дивує, що він також вживає форму *потрібно* (не *нада*). Одного разу цей інформант себе поправляє: «Щоб приїхати до своїх лікарів ... лікарів», в іншому випадку він, здається, просто не пам'ятає українського слова (очевидно, рідко-

²⁷ Не цілком ясно, чи такі сполучники *треба* було б просто трактувати як «лексичні за-
позичення» за схемою Флаера. Принаймні вони стосуються закритих класів слів.

²⁸ Співпрацівники Санкт-Петербурзького проекту часом визначали наголошені голосні великими літерами.

вживане *самонавіювання*) й свідомо вставляє російське: «Іноді це просто така... самовнушення, не знаю». Але і в цього мовця, який знає українську літературну мову доволі добре, виступає чимало росіянізмів, див. дієслово *стидитися* замість *соромитися* та іменник *мир* у значенні 'світ'. Зокрема виступають форми порівняльного й найвищого ступнів у ненормативному, «суржиковому», вигляді: *серед молоді особливо більш престижною є російська мова; сама важлива проблема в мирі* (усі приклади там само).

4.5. Перейдемо до матеріалів з Харкова, які також походять з Санкт-Петербурзького проекту.

4.5.1. У мовленні харківського студента, який жив у селі в Харківській області, співіснують форми *пока й поки, если й якщо, када й коли, краще й лучше, в цьому году й за три года та три роки*,²⁹ [вона] *считається [як первічними], [я] считаю [так] поруч з [я] вважаю [їх за комах]; нада, надо, нужно й треба (продукт, який нада їсти; надо мати воляче здоров'я; мені нужно було то для експеримента; треба набити клієнтуру), не треба й нельзя* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), *невозможно (їх же ж невозможно було читать)* (ЕУ-харьков-2003-АМ2); *мьод* (чи, може, таки *мйод*, М.М.?) і *мед, от мьода (мйода?)*, [нема такого] *меду* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), *все [время] поруч з всьо [время]* (ЕУ-харьков-2003-АМ2), *бджьоли* поруч з у *пчьол, способ і [существує множество] способов поруч зі спосіб* (ЕУ-харьков-2003-АМ1), *дела* (род. відм. одн.) поруч з *діло* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), *не поряд з ні* (ЕУ-харьков-2003-АМ2), [можна] *собрать [його уже взагалі в ноябрі]* поруч з *зібрали* (ЕУ-харьков-2003-АМ1), [я] *імів [результат]* поруч з [я] *мав [з того і зискі]* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), [ми] *хочім одержать* поруч з *хочимо получить* (ЕУ-харьков-2003-АМ1) тощо. Цей мовець каже *четыре* поряд з *чотири* й паралельно вживає словоформи *туда, туди й куди* (ЕУ-харьков-2003-АМ2).

Поруч з дієслівною формою *можу* в нього навіть виступає форма *могу* (можливо, таки *магу?*), при цьому в суто українськомовному контексті, див. *Ну, штуку баксів могу вкинути* (ЕУ-харьков-2003-АМ2). У його мовленні вражає співіснування форм часто вживаних неозначених займенників на *-то* та на *-сь*: *де-то, як-то, яка-то, що-то* супроти *десь, колись, протів однієї якоїсь захворювання* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), *шось, відкілясь, кудись* (ЕУ-харьков-2003-АМ2). Можливо, і закінчення в займеннику *якоїсь* слід вважати росіянізмом, проте варто сумніватися, бо в швидкому мовленні *-ої* може перетворюватися в *-ой*.

Найвищий ступінь прикметників у нього виступає в різних формах: або це *самий* з порівняльним ступенем прикметника: [*Це буде*] *саме краще, саме лучше, самый більший* [спектр], *саме більше* [всього попадає...], *саме легше*, або це *самий* зі звичайним ступенем прикметника: *сама страшна віщ, саме главне* (в іншого мовця ми натрапили на форму *саме головне*) (ЕУ-харьков-2003-АМ4); обидва варіанти виступають як форми найвищого ступеня порівняння одного прикметника: *самий простіший*

²⁹ Див. також з іншого інтерв'ю: *два журнала, два раза за місяць*.

поруч з *самий простий* (ЕУ-харьков-2003-АМ1). До того ж, паралельно виступає синтетична форма [*ідея була*] *найвисша*, тобто і без дисиміляції. Без дисиміляції залишається також форма порівняльного ступеня прикметникового прислівника *дорого* (яка стає співзвучною з російською формою): [*це все діло стоє значно*] *дороже* (ЕУ-харьков-2003-АМ4). Деінде таки виступає дисиміляція в суто українській словоформі: [*Ми учили української мови професорів*] *дужче*, [*чем вони нас ветеринарії*] (ЕУ-харьков-2003-АМ2).

В одному випадку цей мовець поправляє суто російську форму *болеє* й замінює її, передумавши будову свого речення, іншою російською формою *больше*: *Щоб человек міг болеє... больше нагрузкі видержувати*. В іншому контексті виявляється, що форма *болеє* як така для його «суржику» цілком звична: *Существує друга, болеє серйорзна проблема [...]* (ЕУ-харьков-2003-АМ4). Деінде таки виступає і українська форма *більше* (там само).

Цей харківський студент вживає прийменник *между* в переважно українськомовному контексті: *то єсь це десь середина літа... то єсть... между липою і... до подсолнуха... там як раз самий більший спектр*. Про причину він питає російською формою: *Почему?* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), про мету, в переважно українськомовному контексті: *Не, ну, це робиться то єсть зачем?* (ЕУ-харьков-2003-АМ2).³⁰

При порівнянні і в суто українськомовному контексті виступає російський сполучник *чем*: [...] *трошки більші, чем половина цього приміщення* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), альтернативно виступає скалькована форма *чим*: *Ми учили української мови професорів дужче, чем вони нас ветеринарії поруч з Мабуть, тоді я прочитав більше, чим за все время до і після* (ЕУ-харьков-2003-АМ2).

Інші сполучники також виступають у суто російському (*хотя*) або змішаному вигляді (*потому що*, в суто українськомовному контексті: *потому що це вже було дуже давно*) (ЕУ-харьков-2003-АМ4); інші мовці «суржику» таки кажуть *хоча*, *тому що*, і цей мовець деінде вживає українське *бо*.

Не лише взаємний займенник *друг друга* з'являється в нього в скалькованому вигляді, але і сполучник *ілі* може заступати *або* в ніяк не російськомовному контексті: *всі друг друга знають ілі майже всі*; в інших контекстах цей мовець таки каже *чи*.

Цей мовець повторно вживає форму *тоже*, не *теж*. Дав. відм. ос. займенника 1 ос. одн. у нього паралельно виступає в вигляді *мені* (*Продай мені, Олю, той мед*), *мені* (усі форми ЕУ-харьков-2003-АМ4) і *мне* (*Ну, то єсь мене... Я, от, прийшов до рубежа, і шоб мені зробити шось прилічне, мені нада було... де-то тисяч тридцять-сорок доларів*) (ЕУ-харьков-2003-АМ2).

³⁰ Зі схеми Майкла Флаера виходить, що він нібито має на увазі лише «суржик» з центральної України, тому вже не буде вказівок на форми, що суперечать його тезам.

І цей харківський студент вживає декілька діалектних дієслівних форм, див. [я ж тобі гроші] заплачу, підходе [якась жіночка] (ЕУ-харьков-2003-АМ2), виходе, броде, бува (ЕУ-харьков-2003-АМ2), при цьому цікаво, що навіть російські дієслова можуть вживатися з діалектним закінченням: схвате (ЕУ-харьков-2003-АМ1), [це дорого] стоє, [це все діло] стоє [значно дорожже], [що цей це за термін] обознача (ЕУ-харьков-2003-АМ2).

В одному випадку нема української альтернативи велярних у реченні *одній лаборантки прийшло в голову* (ЕУ-харьков-2003-АМ4).

Російські закінчення зазвичай трапляються в сусідстві з іншими росіянізмами, див. *в результатє цього дела* (ЕУ-харьков-2003-АМ4) і в російськомовних словоформах, див. *і якщо осінь так, як в позапрошлом году була, то можно собрать його уже взагалі в ноябрє після морозів, коли він примерзне* (ЕУ-харьков-2003-АМ1). Вони також трапляються в словах, що більш-менш співзвучні в українській і російській мовах: [Мені нужно було то для] експеримента (ЕУ-харьков-2003-АМ4), [і ще мама привозе з] базара поруч [з] базарю [ж мама привозе «Сімон»] (ЕУ-харьков-2003-АМ2), [напівсухі] сорта (ЕУ-харьков-2003-АМ1), [невелика кількість] продуктов (ЕУ-харьков-2003-АМ2), а також у суто українських словах, див. *ще іншево найшли, в цьом году* (див. також *в чом заключалася*) (ЕУ-харьков-2003-АМ4). В інших контекстах, нарешті, російські закінчення трапляються внаслідок перемикування кодів: *то буде ... [/] пять ілі сєм таких сооруженій [/] і с такою кількістю* (ЕУ-харьков-2003-АМ4).

Зазвичай і суто неукраїнські слова дістають у мовленні цього інформанта українські закінчення: *существує, способствує* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), *спорчений* (ЕУ-харьков-2003-АМ1), *градуіровочна [решотка], неімоверне колічество, генетіческа вєщ* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), *местні [газети]* (ЕУ-харьков-2003-АМ2). Так само російські дієслова мають українські суфікси: *підкармлюю, спрашуєшь*³¹ (ЕУ-харьков-2003-АМ2).³²

Хоча мова цього мовця містить дуже багато виразних росіянізмів, він таки вживає слово *відсотки*, не *проценти*: *сімдесят-вісімдесят відсотків*. Він каже лише *тіки* (ЕУ-харьков-2003-АМ4) й *скікі* (ЕУ-харьков-2003-АМ4), *потім* (ЕУ-харьков-2003-АМ2) (а не вживає дуже поширених форм на *о*). На відміну від інших інформантів, цей мовець також лише вживає дієслова *дивитися* й *робити*, не їхні російські відповідники: *ну, шо дивлюсь... Ну, єсть такий канал... «Один плюс один»...; Не, ну, це робиться то єсть зачем? Група була зроблена* (усі форми ЕУ-харьков-2003-АМ2).

Заслуговує на увагу, що часом цей інформант начебто наполягає на певних суто українських формах. Коли його питають російською: «У вас

³¹ Чи швидше: *спрашуєш*.

³² Якщо можна довірити записові в матеріалах Санкт-Петербурзького проекту, то цей мовець чомусь вживає форму у *него* (ЕУ-харьков-2003-АМ2), хоча така форма невідома з діалектного простору Харківщини.

почти закончилась...?», він відповідає: «Да, майже...» (ЕУ-харьков-2003-АМ4), — попри те, що форма *почти* дуже поширена в «суржиках». В іншому випадку інформант спочатку частково приймає російську форму порядкового числівника *первая* з питання, хоч українізує закінчення: *перва*; нарешті в цьому самому контексті він все ж таки вживає українську форму *перший*: «[...] *первая украинская группа?* — [...] *перва укрАїнська група* [...] *дев'яносто перший рік* (ЕУ-харьков-2003-АМ2). Деінде цей інформант, здається, просто пропонує російськомовному інтерв'юєрові російську форму як альтернативну до української, щоб той краще зрозумів: *Да... давайте далі... питання чи вопросы* (там само).³³

Водночас цей мовець таки вживає чимало російськомовних зворотів, див. *по-любому* чи *не понятно* чи то *по ходу жизни*, *всё время*, *всё равно*, *дело в том*, *по-разному* (ЕУ-харьков-2003-АМ1)³⁴; він також вживає *по* з давальним відмінком, див. *по бутілям* (ЕУ-харьков-2003-АМ1).

Часом цей мовець переходить на російську лише в коротких уривках одного речення: *так шо у нас сильно було [/] с етім делом; і зійшлися, конешно ж, усі люди з якимсь стажем [/] определённым в етом деле; Мені е-е... дело в том, шо е-е... у мене [/] ізвращёно отношение [/] взагалі [/] к рускому, к украинскому* (ЕУ-харьков-2003-АМ2).

Мовлення цього харківського студента додатково підтверджує, що в «суржику» можливе майже все. До речі, навряд чи можна стверджувати, що базовою мовою цього харківського студента є російська.

4.5.2. Одна жінка з Харківщини, що працювала в Харкові, вживає порядковий числівник *вторий* у змішаному контексті: *на втору смену мене сразу* (ЕУ-харьков-2003-ЛК5); інші мовці «суржику» таки вживали українську форму *другий*. У цієї жінки поряд з формою *де* виступає форма *де* (*де мої вещи /на заводі, де работала*), а замість *нема* вона вживає форму *нету*: *А в нас нету*. У змішаному контексті в неї виступає російська скорочена форма *незя*: *Даже в туалет і то незя сходити ото так*. Ця жінка каже *на хвабрику*, тоді як попередній інформант сказав *на фабриці*. Ця харків'янка так само, як попередній мовець із Києва (4.2.2.), каже *плотят* з *о* в корені (проте вона в суто російськомовному контексті вживає тверде російське закінчення): *Там много денег плотят*.

Мовлення цієї жінки містить дуже багато російських елементів, зокрема і *глаз* із російським закінченням *-á* у наз. відм. мн.: «Ну, шо, говорю, уходили, говорю, з завода, тепер як іти, які глаза, всё? Начала плакати» (усі форми там само). Ця жінка каже *чьотко* (ЕУ-харьков-2003-ЛК2) в змішаному контексті ([...] *чьотко розгаварює, муж тоже так розгаварює як і я*), тоді як інший мовець казав *чїтко* навіть у переважно російськомовному контексті. Ця жінка також вживає словоформи *спрашують* та *й розгаварює*. Один раз вона себе поправляє доволі

³³ Згадується анекдот про те, що росіяни бояться українців, оскільки вони «не спрашивают, но сразу пытаются».

³⁴ Виступають у нього лише форми на кшталт *разн-*.

цікаво: вона хоче вживати дієслівну форму *дивляться*, натомість замінює її росіянізмом *смотрять*: *Если на украинском розгаварюєш, на тебе див... ну, смотрять, як на это* (Там само). І ця жінка каже *мне* в неоднозначно російськомовному контексті (*Мне, наприклад, то, ну, ну, не ломала свого язика, а так як, як я розгаварюю, так я і розгаварювала*), але деінде вона також каже *мені*, при цьому в переважно російськомовному контексті (*А мені... я... .. я... раньче як я... я, вот наприклад, своего язика стеснялася, шо я так розгаварюю*).

У її «суржику» порівняльний ступінь прислівника *рано* виступає в вигляді *раньче*, тоді як інші мовці таки вживали форму *раніше*. Ця жінка вживає словоформи *да* і *не*.

4.5.3. Інша жінка з села з Харківщини вживає африкату *дз-* (що її деякі дослідники не очікують у «суржику») в слові *дзвонити*. До речі, ця форма виступає в суто змішаному контексті, де також виступає діалектна форма *її* після прийменника: *І дзвонила до її на собрание їздила* (ЕУ-харьков-2003-АЛЗ). Ця жінка каже *розгаварувала* з твердим *р*, якщо ми можемо довіряти записові, та навіть вживає російську форму особового займенника 3 ос. одн.: *Она розгаварувала, щоб мене понимали щоб я понимала*. У цієї жінки також співіснують форми *мені* й *мне*, див. *Мені шо рускій, шо украинській мені, шо... Мне, например, шо я рускій лучше понимаю, чим украинский* (усі приклади там само).

4.5.4. Ще один інформант — жінка з села з Харківщини, що працювала у Харкові — також вживає дієслівні форми *приносно*, *робе* тощо (ЕУ-харьков-2003-ОК2). На відміну від іншого мовця з Харкова, вона часто вживає дієслово *делати* поруч з *робити*: *[зімой він [дещо]] делав, [от планки] делав, [а в ване і в туалетє він] сделал [клеящие] поруч з [Може, будєш [!] собі] робить?* (ЕУ-харьков-2003-ОК4). Вона вставляє російський вказівний займенник у суто українськомовний контекст: *[А так в основном мені це газети, чи] еті, [журнали носят]* (ЕУ-харьков-2003-ОК2). Вона каже не лише *нет* (ЕУ-харьков-2003-ОК2), *дєвчонька, четвьорта больница*, але навіть вживає коротку предикативну форму *дальок*, при цьому в переважно українськомовному контексті: *Но він, говорю, дальок от нього* (усі форми там-таки). На відміну від одного з попередніх мовців, який вжив форму *росказивалі*, вона каже *розгаварювала, заканчувать, заканчивав* (і *закончив*) (ЕУ-харьков-2003-ОК2).

4.5.5. Інша жінка з села на Харківщині, що працювала на фабриці в Харкові, каже *мені всі нравляться* (ЕУ-харьков-2003-ЛТ1); в іншого мовця ми натрапили на форму *ндравляться*. І ця жінка вживає російський вказівний займенник у переважно українськомовному контексті та російський прийменник *по* з дав. відм.: *Нам показували раніше по «Интеру», а тепер, по етому, о «Один...», по первому украинському* (Там само).

4.5.6. Ще одна жінка з села з Харківської області каже *нема*, але вживає частку *нет/не* 'ні'; вона каже *дивлюся* (*Дивлюся иногда сьомий канал*), не *смотрю*; *два процента, токо поряд з тікі, мені поруч з мені* в переважно російськомовних контекстах (*Мені очень тяжело; Они мені*

жить, кажу, показали, як надо жить все), сім год, одинадцять год та в больницю поруч з в больницю (От і кажуть, зараз больницю [так] йдеш; Я, наприклад, от лягла в больницю). На відміну від багатьох інших мовців, вона каже *зараз*, не *щас* (ЕУ-харьков-2003-ГК).

4.5.7. Ще одна жінка з села на Харківщині, що працювала в Харкові, каже *вона мені дуже нравиться поруч з мене, мене... нравиться [так] мені ці передачі; Це не то, що в тяжесть іде мене цей огород; І мені страшенно нравиться дивиться на це, от це завжди дивлюся* (ЕУ-харьков-2003-ЕК). У неї прийменник *по* керує місцевим відмінком, згідно з правилами української мови, див. *по наших районах*. Вона каже українською *коли, лікування, пізно, з порами року, одягаються*. Але і ця жінка безсумнівно говорить «суржиком»: поруч з іменником *спілкування [з природой]* вона вживає дієслово *общається [із природою]*. Вона вставляє російські слова в реченні *Люблю передачі нашого, это самое, е-е, харківського*, вона каже *дньом (всі тут робим, дньом робим)* і вживає сполучник *чим* при порівнянні: *Зовсім по-другому себе відчуваєш, чим у городі*.

4.5.8. Останній інформант — юрист з подвійною вищою освітою, що народилася в Харкові та працювала в Харкові, — переважно говорить мовою, доволі близькою до літературної (ЕУ-харьков-2001-МГ). Вона каже *пять* (мабуть таки *п'ять*, М.М.) *років, якийсь, коли* і навіть виразно політературному *адже*. Вона вживає літературну форму *розмовляють*, проте дієслово керує, згідно з російською, прийменниковою конструкцією з *на* з місцевим відмінком (*розмовляють на суржику дуже багато*). Ця жінка згідно з правилами української мови сполучає числівник '4' з називним відмінком множини та вживає український іменник *рік*, проте числівник у неї звучить як *чєтирі (в двацять чєтирі роки)*. Вона каже не лише *співпадають*, але *і так далєє*; навіть у суто українськомовному контексті в неї виступає російська форма *захотєла*: *Я не захотєла просто вживати цей термін*. І ця жінка вживає не лише цілу низку лексичних росіянізмів, але й дотримує правил російської морфеміки, коли вживає різні форми місцевого відмінку на *-кє, -гє*, див.: «У мене, видно, перестройка організму йде, коли на роботі і коли дома... Я ось в цій обстановке чістєсінькою мовою розмовляти не можу. Не хочу»; «Тому що в українському на подкорочке записано, що «поганство» — це, зв... звиняйте мене, мусульманство», «Всі ж такі в дикому.. восторгє.»

5. Висновки

Дослідники вже давно помітили, що «суржикове» мовлення може бути доволі різноманітним, зокрема більш чи менш близьким до української мови. Зокрема, Артур Брацкі у своїй монографії представив три «групи висловлювань», а саме: «І. група висловлювань з малим ступнем відходження від української норми» [23: 132], II. «група висловлювань з середнім ступнем відходження від української норми» [Там само: 145], та III. «група висловлювань з високим ступнем відходження від української норми» [Там само: 159]. Як зазначає сам автор, ця класифікація

доволі умовна. Але навіть якби хтось намагався обґрунтувати її за статистичними параметрами, це б мабуть мало що змінило.

У цій статті ми на підставі аналізу кількох «суржикових» текстів різних мовців наголошували на іншому факті: якщо в рамках так званого «суржика» справді не можливе все або, інакше кажучи, якщо «суржик» насправді не може бути просто суцільним «хаосом» (адже мовці таки доволі успішно спілкуються цими «суржиками»), — то все-таки виявилось, що у досить широкому спектрі між українською й російською мовами на підставі змішування і перемикання кодів в «суржиках» можливе майже все, що можливі майже всі комбінації й що вельми поширене співіснування різних форм, які або містять, або не містять у собі елементи іншої (у нашому випадку — російської) мови. Окрім надвичайно значної ролі варіантності в «суржиковому мовленні» щодо літературних форм з обох мов додається ще вимір діалектних елементів, які навіть охоплюють російські слова (*гавару́, говору́; смотру́, радом* (зам.: *рядом*) [зі мною]; *внуки́в, співа* [усі форми 4.2.]; *заплатю, підходе, виходе, броде, бува; схвате, [це дорого] стоє, обознача* [усі форми 4.5.1.]; *приную, робе* [обидві форми 4.5.4.], *до її* [4.5.3.] та інших нелітературних елементів (*хвабрика* [4.5.2.], *ндравляться* [4.4.2.], *нравляться* [4.5.5.], *плотят(ь)* [4.3., 4.5.2.], *сім год, одинадцять год* [4.5.6.]).

На окрему увагу заслуговують такі форми (деякі з них на тлі згаданих Флайєрових тез видаються або малоймовірними або цілком неочікуваними; всі виразно російські форми взято з неросійськомовних фрагментів):

- збереження російського *г* (в *Германії* [4.3.]³⁵),
- російське закінчення іменника (в *шість часов утра* [4.4.2.]³⁶, [*не-велика кількість*] *продуктов* [4.5.1.], в *цьому году* [4.5.1.]³⁷, *таких сооруженій* [4.5.1.]³⁸,
- російська палаталізація зубних навіть перед *е* в закінченні (*буде, людей* [4.3.]),
- російське — *ф < в* (*учифся* [4.3.])³⁹,
- російський брак альтернативі велярних приголосних у відповідних формах іменників (*на юге* [4.2.]. *одній лаборантки* [4.5.1.], в *цій обстановке* [4.5.8.], *на подкорочке* [4.5.8.], в *дикому... восторге* [4.5.8.]),
- російські форми особових займенників (*она* [4.5.3.], *мне* [4.4.2., 4.4.3., 4.5.1., 4.5.2., 4.5.3., 4.5.7.]),
- російські форми інших займенників (*каторий* [4.3.], *етот* [4.4.2., 4.5.4.], *почему, зачем* [4.5.1.]),

³⁵ І збереження африкати: *приїжджає* [4.4.4.], *дзвонити* [4.5.3.].

³⁶ У цьому випадку також можлива інша інтерпретація: що час подано російською мовою, на підставі суто російських іменникових форм, а лише числівник являє собою українськомовне вкраплення, однак мовець також каже в *півшостого утра* [4.4.2.].

³⁷ Щоправда, сам іменник є запозиченням з російської мови, проте фрагмент як такий не є російськомовним.

³⁸ Можлива інтерпретація, що ця форма трапляється в російськомовному фрагменті внаслідок перемикання кодів [див. 4.5.1.].

³⁹ Як відомо, ця прикмета дуже поширена.

- російське закінчення займенників (*ще іншево найшли* [4.5.1.], *в цьому году* [4.5.1.], *в чом заключалася* [4.5.1.]),
- російські форми числівників (*чотири* [4.4.1.], *перва* [4.5.1.], *втора* [4.5.2.]),
- російські постфікси в неозначених займенниках (*де-то* [4.2.], *стіки-то* [4.3.], *як-то* тощо [4.5.1.]),
- російське закінчення прикметника (*большой* [4.2.], *другое* [4.1.]),
- російська коротка форма предикативного прикметника (*дальок* [4.5.4.]),
- російське відмінювання дієслова (*могу* (може: *магу*) [4.5.1.]),
- російське закінчення дієслова (*коштуєт* [4.3.], *піддержуєт* [4.4.3.]⁴⁰, *будєт* [4.4.3.], *огрібаєт, пйот* [4.1.]),
- російський префікс у дієслові (*сметуть* [4.3.]),
- російські граматичні дієслівні суфікси (*сделал* (здєлал) [4.1.], *рєсказивали* [4.4.3.]),
- російський предикатив *нет* (*у*) [4.4.3., 4.5.4.],
- російський прийменник *между* [4.5.1.],
- російські сполучники (*єслі* [4.4.1.], *как* [4.4.3.], *ілі* [4.4.3., 4.5.1.], *чим, чем* (при порівнянні) [4.4.3., 4.5.1., 4.5.7.], *хотя* [4.5.1.], *потому шо* [4.5.1.]).

Отже, варіація форм і їхніх комбінацій навіть в одного мовця «суржику», не кажучи вже про багатьох мовців, така висока, що будь-яка граMATика або словник «суржику» були б приречені на збирання фактично всіх можливих найрізноманітніших форм українських і російських ідіом, що можуть брати участь у тому непередбачуваному сценарії змішування й перемикавання кодів, що відбувається в «суржику». Таким чином, вони б стали описами постійного, непередбачуваного «метастазування», що відбувається в усіх вельми індивідуальних «суржиках». Мовці всіх цих різних «суржиків» розуміють одне одного лише тоді, коли вони перебувають в усіх репертуарах обох мов, які беруть участь у сценарії змішування й перемикавання кодів.

На цій підставі питання щодо можливості внормування «суржику», яке за останніми роками ставили вже не раз, нам здається доволі необґрунтованим, незважаючи на те, що, як відомо, за великого бажання можна внормувати все (хоч лише на підставі доволі вільного вибору норм). «Суржик» — це зазвичай не мова, але спосіб мовлення. Годі вирішити, які з форм, що трапляються в «суржику», нібито не притаманні «суржикові», бо вони або українські або російські.

Додаймо, що на тлі цих спостережень водночас усілякі спроби зараховувати «суржик» у статистики мов України нам здаються вкрай сумнівними. Адже поки що ми під «суржиком» розуміємо практично все, що не збігається з «чистою» українською або російською мовою, носії

---

⁴⁰ Так: з м'яким *-ть*.

надзвичайно різних ідіом можуть цілком слушно твердити, що вони просто є носіями «суржику», хоч реально «суржик» особи А і «суржик» особи Б не мають між собою нічого спільного, окрім того, що вони не є «чистими» мовами. Водночас мовець не стовідсотково «чистої» української (або і російської) мови може раз про себе твердити, що говорить українською (або і російською), а раз, що говорить «суржиком», при цьому насправді йому не можна заперечити ні в першому, ані в другому випадку. А які інтерв'юери оцінять цю справу так, щоб ми їм довіряли, зокрема тоді, коли ці інтерв'юери не є мовознавцями?⁴¹

До речі, нагадаймо, що мішані мовні різновиди побутують і в інших країнах і мовних спільнотах (зокрема серед представників меншинних мов). Якщо ми «залишаємося в Україні», хіба т. зв. «польшизну кресову», тобто польську мову з домішуванням чималих елементів української й частково російської мов на всіх мовних рівнях, треба в майбутніх опитуваннях трактувати як окрему мову? Чи ми не мали б тоді як наслідок окремо трактувати в опитуваннях навіть і інші, менш мішані різновиди? І далі розрізнити в мовних опитуваннях по цілому світі, скажімо, 1) «чисту» мову Х, 2) мову Х з меншою або більшою кількістю втручань мови Х, а згодом і 3) всілякі інші різновиди як-от діалекти мови Х? І нарешті, чи ми не мали б тоді ще й на додаток питати в майбутніх опитуваннях про реальний рівень володіння будь-якою літературною мовою Х?

На нашу думку, було б бажано, щоб у мовних статистиках, а зокрема в переписах населення, носіїв української мови, які вживають певні

⁴¹ Щодо статистичних даних про «суржик», див.: «About a third of the respondents in large sociological surveys on language use state that they switch between Ukrainian and Russian on a daily basis [21(18)]. Since this figure is based on self-evaluation it might well underestimate the extent of code-switching practices. The extent to which these practices are realised by surzhyk cannot be stated with any certainty, not only because this factor is rarely present in surveys or studies on language use, but also because of the lack of a proper linguistic or sociolinguistic definition of surzhyk. In those cases where we have actual statistics there is a tension between the self-evaluation of speakers and the estimations of respondents' language made use by observers. [...] In the large sociological surveys conducted by the Kyiv International Institute of Sociology, the interviewers concluded [і ці інтерв'юери не були мовознавцями, М.М.] that 14–18 % of their respondents used mixed varieties of Ukrainian and Russian irrespective of their own classification of their speech [21 (18: 12–13)]. Surzhyk, according to the surveys, was used almost three times more frequently among ethnic Ukrainians (14 %) than among ethnic Russians (5 %). Furthermore, the surveys purportedly show significant regional differences in the use of surzhyk: from 2.5% in the Western and 9.6 % in the Eastern region to as much as 21.6 % in the East-Central region» [21 (18: 13); 22]. Цілком інші дані виявили опитування, що його з 30 листопада по 7 грудня 2006 р. провів Центр соціологічних досліджень «Громадська дума» за порученням проекту INTAS п.н. «Language Policy in Ukraine: Anthropological, Linguistic and Further Perspectives»: Згідно з результатами цього опитування, що спиралися на власну оцінку опитуваних, лише 3,1 % визначили «суржик» мовою повсякденного спілкування [10: 105]. На запитання «В населеному пункті, де Ви мешкаєте, більшість населення говорить...», натомість, 9,7 % відповіли, що «суржиком» [в містах менше 20 тисяч жителів майже 20 %, у селі понад 10%] [Там само: 118; 7: 318].

росіянізми, мають надалі визначати просто як українськомовних (це саме стосується *mutatis mutandis* російськомовних). А щодо носіїв сильно мішаних різновидів принаймні в переписах населення попри все мають визначати, чи вони вважають своєю (рідною) мовою українську чи російську, без врахування «суржик», з тієї простої причини, що «суржик» ніяк не є окресленою ідіомою, натомість існує лише безліч різних «суржиків», і *entia non sult multiplicanda praeter necessitatem* (не треба множити сутності без потреби).

Що ж до статистик, які окремо цікавляться поширенням «суржик», то ми маємо пам'ятати, що це реально означає, коли людина твердить про себе, що говорить «суржиком»: цим «суржиком» може бути будь-яка ідіома, яка містить елементи і української, і російської мов, починаючи від не цілком досконалої української чи російської мови аж до дуже сильно мішаних різновидів. Водночас варто пам'ятати, що дуже багато з тих, які визначають як українськомовні або російськомовні, таки переважно реально говорять своїм особистим «суржиком». Суб'єктивності самооцінки нема меж.

Що ж, нарешті, до мовної політики України, то вона з певністю не має звертати окрему увагу на весь «континуум українсько-російських»⁴² ідіолектів, у яких елементи обох мов присутні у різних пропорціях, що змінюються не тільки впродовж життя людини, але і впродовж одного дня — залежно від ситуації і теми спілкування» [12: 92; 9: 28]. Вона має лише дбати про те, щоб і мовці цих «суржиків» мали нагоду якнайкраще засвоювати (державну) українську літературну мову, щоб правильно вживати її тоді, коли це доречно.

1. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити. За заг. ред. О. Сербенської. — Львів, 1994. — 152 с.
2. Антоненко-Давидович Б.Д. Як ми говоримо. — К., 1970. — 182 с.
3. Брага І. Українсько-російський суржик в соціокомунікативній ситуації ринку // Мова і суспільство. — Вип. 2. — 2011. — С. 119–126.
4. Брацкі А. (Не)перспективність кодифікації мовлення (на прикладі суржик) / Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія «філологія». — Вип. 26. — 2012. — С. 37–40.
5. Вахтин Н.; Жиронкіна О.; Лисковець І.; Романова Е. Отчет по результатам исследовательского проекта «Новые языки новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве». — Санкт-Петербург, 2003. <http://old.eu.spb.ru/ethno/projects/project3/list.htm> (Останній доступ: 24 листопада 2015 р.).
6. Гриценко О. Суржик // Нариси української популярної культури. — К., 1998. — С. 638–643.
7. Дель Гаудіо С., Тарасенко Б. Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу // Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. Проект INTAS «Language Policy in Ukraine: Anthropological, Linguistic and Further Perspectives» (2006–2008). — Ред.: Бестерс-Дільгер Ю. — К., 2008. — С. 316–331.

⁴² В оригіналі: «білорусько-російських ідіолектів». Білоруська дослідниця пише про «трасянку», не про «суржик».

8. Кузнєцова Т. Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті: Дис. ... канд. філол. наук. — К., 1999. — 203 с.
9. Масенко Л. Суржик: історія формування, сучасний стан, перспективи функціонування. // *Belarusian Trasjanka and Ukrainian Suržyk: Structural and social aspects of their description and categorization.* — Ed. by Hentschel G. and Zaprudski S. — Oldenburg, 2008. — С. 1–36.
10. Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. // *Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Аналіз і рекомендації. Проект INTAS «Language Policy in Ukraine: Anthropological, Linguistic and Further Perspectives» (2006–2008).* — Ред.: Бестерс-Дільгер Ю. — К., 2008. — С. 96–131.
11. Масенко Л. Суржик: між мовою і язиком. — К., 2011. — 137 с.
12. М'ячкоўская Н. Трасянка ў кантынууме беларуска-рускіх ідыялектаў: хто і калі размаўляе на трасянцы? // *Веснік БДУ.* — Сер. 4. — 2007. — № 1. — С. 91–97.
13. Радчук В. Параметри і взаємодія мов // *Дивослово.* — 2005. — № 6. — С. 36–44.
14. Ставицька Л., Труб В. Двомовність, змішування та взаємодія мов // *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти.* — Ред.: Ставицька Л. — К.: Пульсари, 2007. — С. 31–120.
15. Тараненко О. Суржик // *Українська мова. Енциклопедія.* — Гол ред.: Мельничук С. — Видання третє, зі змінами і доповненнями. — К., 2007. — С. 689–692.
16. Тараненко О. Українсько-російський суржик : статус, тенденції, оцінки, прогнози // *Мовознавство.* — 2008. — № 1. — С. 14–30.
17. Труб В. Явище «суржик» як форма просторіччя в ситуації двомовності // *Мовознавство.* — 2000. — № 1. — С. 46–57.
18. Хмелько В. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності. — К., 2004. — 19 с. — http://www.kiis.com.ua/materials/articles_HVE/16_linguaethnical.pdf (Останній доступ 1 грудня 2015 р.).
19. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. — К., 2003. — 160 с.
20. Bernsand N. The Othering of Surzhyk in Ukrainian Metalinguistic Discourse / *History, Language and Society in the Borderlands of Europe. Ukraine and Belarus in Focus.* — Ed. by Törnquist-Plewa, B. — Malmö, 2005. — С. 77–115.
21. Bernsand N. A Language Variety on Trial: Surzhyk Prosecuted and Defended in Post Soviet Ukrainophone Language Ideology. — *Postcolonial Europa.* — 2009. — <http://www.postcolonial-europe.eu/uk/studies/65--a-language-variety-on-trial-surzhyk-prosecuted-and-defended-in-post-soviet-ukrainophone-language-ideology.html> (Останній доступ: 24 листопада 2015 р.). Друкована версія: // *From Sovietology to Postcoloniality. Poland and Ukraine in the Postcolonial Perspective.* — Ed. by Korek, J. — *Södertörn Academic Studies 32.* — Stockholm, 2007. — С. 193–227]
22. Bilaniuk L. Contested tongues: language politics and cultural correction in Ukraine. — Ithaca, 2005. — 230 с.
23. Bracki A. Suržyk. Historia i terażniejszość. — Gdańsk, 2009. — 273 с.
24. Del Gaudio S. On the Nature of Suržyk: A Double Perspective. — *München, Berlin, Wien, 2010.* — 328 S.
25. Flier M. Surzhyk: The Rules of Engagement. // *Cultures and Nationalisms of East and Central Europe. Essays in Honour of Roman Szporliuk.* / Ed. By Zvi Gitelman et al. [= *Harvard Ukrainian Studies Vol. XXII, 1998.*] Cambridge/Mass., 2000. — С. 113–129.
26. Flier, Michael. Surzhyk or Surzhyks? // *Belarusian Trasjanka and Ukrainian Suržyk: Structural and social aspects of their description and categorization.* — Ed. by Hentschel G. and Zaprudski S. — Oldenburg, 2008. — С. 39–56.
27. Hentschel, G. On the Development of Inflectional Paradigms in Belarusian Trasjanka: the Example of Demonstrative Pronouns // *Belarusian Trasjanka and Ukrainian Suržyk: Structural and social aspects of their description and categorization.* — Ed. by Hentschel G. and Zaprudski S. — Oldenburg, 2008. — С. 99–133.
28. Moser M. [Рецензія на:] Del Gaudio, S. On the Nature of Suržyk: A Double Perspective. — München, Berlin, Wien, 2010. / *Wiener Slavistisches Jahrbuch.* — Вип. 57. — 2011. — С. 245–255.

Статтю отримано 10.12.2016

Michael Moser

University of Vienna, Vienna; Pázmány Péter Catholic University, Budapest

“SURZHYK” OR “SURZHYKS”?

During the past few years “surzhyk,” i.e. mixed Ukrainian-Russian speech, has become a very “fashionable” topic of Ukrainian studies. Records of authentic “surzhyk” speech reveal that the grade of variation in the sphere of mixed Ukrainian-Russian codes is so high that it barely makes sense to treat “surzhyk” as a separate code. Almost all elements that are used in any of the varieties of Ukrainian and Russian can occur in “surzhyk,” and almost all combinations of these elements are possible. Any degree of code switching and mixing can be labelled as “surzhyk.” Since “surzhyk” varieties do not constitute a separate code, any statistical surveys that include the category “surzyk” evoke skepticism.

Key words: *surzhyk, language code.*

Мовна мозаїка

ГОГОЛЬ-ФЕСТ, БАНДЕР-ФЕСТ, МАЗЕПА-ФЕСТ... ЩО ЦЕ?

У культурно-мистецькому житті України відбуваються фестивалі, присвячені пропаганді творчого доробку відомих діячів світової та української культури, а також письменників, державних діячів та інших видатних постатей. Для найменування таких фестивалів придумали нову назву, яку беруть у лапки. До неї входить прізвище людини та іншомовний компонент *фест* (скорочення від *фестиваль*), який пишуть із прізвищем переважно через дефіс, рідше – разом з малою чи великою літери, напр.: *17 вересня в Києві в експоцентрі «ВДНГ» почався фестиваль сучасних мистецтв «Гогольфест-2015»* (Радіо «Свобода», 17.09.2015); *21 вересня в неробочому цеху київського заводу металоконструкцій відкрили фестиваль «ГогольФест»* (Газета по-українськи, 22.09.2012); *Фінансові негаразди стали причиною того, що з 2010 року в Полтаві на Співочому полі ім. Марусі Чурай не відбувається рок-фестиваль «Мазепа-Фест»* (Полтавщина, 02.08.2013); *«Ідея увічнення українського гетьмана Івана Мазепи у бронзі народилася під час одного з «Мазепа-фестів» (ми провели в Полтаві дев'ять таких фестивалів), – пригадує ініціатор створення пам'ятника... Микола Кульчинський (Україна молода, 16 – 17.10.2015); Міжнародний фестиваль «Бандерфест-2009» пройшов 17–19 липня на Буковині (Замкова гора, 23.07.2009).* Таке найменування фестивалів не органічне для української мови, незрозуміле для багатьох читачів та слухачів. Нічим не вмотивований і його теперішній правопис: ні через дефіс, адже *фест* не можна вважати прикладкою до прізвища, бо немає в українській мові самостійного іменника *фест*, що виділяв би якусь характерну ознаку такої власної назви (пор. відомі українські: *Шельменко-денщик, Терещенки-цукроварники, Симиренки-меценати, Ханенки-колекціонери*), ні разом із прізвищем. В українському вжитку такі культурно-мистецькі зібрання звичасно називати фестивалями. Нове найменування фестивалів неприйнятне, бо його утворення і правопис суперечать нормам сучасної української літературної мови.

Катерина Городенська